

משפט אייכמן – פרשנות תיאטרונית

מאת מוטי לרנר

מבוא

המחזה "משפט אייכמן" נכתב עבור התיאטרון הלאומי הבימה בתל אביב בשנת 2020, אך הפקתו נדחתה בשל אילוצי מגפת הקורונה, ובתוכנית התיאטרון להעלותו על הבמה בשנת 2023. המחזה עוסק במשפטו של פושע המלחמה הנאצי אדולף אייכמן (1906-1962) אשר נמלט אחרי מלחמת העולם השנייה לארגנטינה, נלכד בה על ידי המוסד, הוברח לישראל והועמד לדין בבית המשפט המחוזי בירושלים. עלילת המחזה נפתחת בתחילת המשפט ומסתיימת בסופו. היא כוללת 40 סצנות. 13 מתוכן מתרחשות בבית המשפט ו-27 האחרות מתרחשות במיקומים שונים מחוצה לו: משרדי התביעה, משרדי ההגנה, חדר הביקורים בבית הכלא בו כלוא אייכמן, משרדו של טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה בישראל, ומשרדו של ד"ר הנס גלובקה מנכ"ל משרד הקנצלר אדנאואר בבון. הסצנות בבית המשפט עוקבות אחרי עדויות נבחרות של ניצולים, ובעיקר אחרי חקירתו של אייכמן בידי התובע, גדעון האוזנר. הסצנות האחרות עוקבות אחרי הדיונים במשרדי התביעה וההגנה על האסטרטגיות שלהן בבית המשפט, וכן בלחצים שמפעילה ממשלת גרמניה על ממשלת ישראל להימנע במשפט מהעלאת האשמות כוללות כלפי העם הגרמני ונגד בכירים במנגנון הממשלתי בגרמניה של אחרי המלחמה, ובכלל זה דיון בהחלטות ממשלת גרמניה להפעיל סנקציות נגד ישראל – כגון הפסקת השילומים לניצולי שואה, דחיית עסקאות נשק, ודחיית מימון בניית הכור הגרעיני הישראלי בדימונה. כפי שציינתי במאמרים קודמים¹, כתיבת מחזה אודות אירוע היסטורי איננה מאפשרת דיוק היסטורי, משום שאירוע היסטורי איננו מתנהג, בדרך כלל, כמו אירוע דרמטי. יצירת המחזה, שהוא אירוע דרמטי, מחייבת אפוא שינויים גדולים בהצגת האירוע ההיסטורי, וזאת כדי להגיע למחזה בעל עלילה דרמטית ברורה, ודמויות בנויות היטב. זאת ועוד, ברוב המקרים המחזאי איננו מעוניין באירוע ההיסטורי כפי שהוא מתגלה במחקר ההיסטורי, אלא ברבדים פנימיים אצל הדמויות הפועלות, שאין להם ביטוי במחקר ההיסטורי, והמחזאי בורא אותם מדמיונו. עם זאת, ברור שדרגת החופש בשינויים האלה מוגבלת על ידי עיקרון אתי האומר שההצדקה לכל השינויים שמבצע המחזאי הינה חתירתו לחשוף אמת שאיננה ניתנת לחשיפה בלעדי השינויים הללו. כלומר, למרות שלמחזאי יש חופש מלא בבחירת תכליתו בכתיבת המחזה, אין לו זכות אתית לבצע מניפולציות בצופי ההצגה, והוא חייב להיות מסוגל לנמק את החריגות שחרג מן האמת ההיסטורית, ולא לתרץ אותן בטיעון הכללי של 'ליצןציה פואטיקה'.

התכלית² שבוחר המחזאי, המוגבלת כאמור על ידי העיקרון האתי שהזכרתי לעיל, היא המעניקה את ההצדקה לחריגה מן הדיוק ההיסטורי. לכן בבואי לדון בחריגות שבצעתי בכתיבת המחזה "משפט אייכמן", עלי להבהיר תחילה את תכלית כתיבת המחזה.

¹ Lerner, M (2020) The playwright and the historian: Contradicting and complementing each other Int J Appl Psychoanal Studies. 2020;1–7.

² Lerner, M. (2014). The playwright's purpose. South Gate, CA: NoPassport Press.

תכלית המחזה

לא ארחיב כאן בהגדרת המושג "תכלית המחזה" ובמשמעותו, אציין רק שתכלית המחזה הדרמטי היא ליצור קתרוזים אצל הצופה, אשר ייצור בו שינוי רגשי ותודעתי, שלמענו כתב המחזאי את המחזה. את הקתרוזים אצל הצופה אפשר ליצור באמצעות תהליך קתרוזים שעובר הפרוטגוניסט במהלך העלילה³. תהליך הקתרוזים של הפרוטגוניסט הוא אותו תהליך בן 5 שלבים אשר מתאר אריסטו בספרו "פואטיקה": הטעות הגורלית (Hamartia), המעשה הנורא (Deina) ההיפוך (Peripeteia), ההכרה (Anagnorisis) והסבל (Pathos). ושוב, מבלי להרחיב בפרוט השלבים הללו, אפשר לסכם אותם בתיאור פשוט ולומר שהקתרוזים של הפרוטגוניסט הוא מאבקו לבצע במהלך העלילה פעולה נעלה שהיא מעל לכוחותיו – פעולה הנובעת מן ההיבריס שלו. בסופה של העלילה הוא נכשל במימוש הפעולה הזאת, ומשלם על כך מחיר כבד ביותר. אבל למרבה הפרדוקס, בגלל האמפתיה שחש הצופה אל הפרוטגוניסט, כשלוננו של הפרוטגוניסט דווקא מחזק את הצופה לבצע במציאות חייו את הפעולה בה נכשל הפרוטגוניסט⁴.

פרוטגוניסט המחזה "משפט אייכמן" הוא התובע גדעון האוזנר, והפעולה העיקרית שלו בעלילה היא לחשוף את מנגנון השמדת העם שאייכמן היה חלק ממנו, להרשיע אותו, ובעקבות ההרשעה להעמיד לדין פושעי מלחמה נוספים, ולהענישם כדי למנוע פשעי מלחמה נוספים. במחזה אמנם מצליח האוזנר להרשיע את אייכמן, אך הוא איננו מצליח להפוך את המשפט לראשיתו של תהליך אוניברסאלי אשר יביא להעמדתם לדין של פושעי מלחמה נוספים, וירתיע פושעי מלחמה עתידיים. במילים אחרות, האוזנר לא מצליח להרחיב את משפט אייכמן יצור לתהליך של "תיקון עולם" שאליו הוא חותר. אך כאמור לעיל, דווקא כשלוננו של האוזנר הוא זה שמחזק אצל הצופה את ההכרה ש"תיקון העולם" הזה הוא פעולה נעלה, שהוא חייב להכיר בה ולתמוך בה, וזוהי כמובן תכליתו של המחזה.

האם הפעולה הזאת היא אכן שהניעה את האוזנר במהלך המשפט? בספרו "משפט ירושלים" מדגיש האוזנר כי מגמתו הייתה "לקדם את תודעת השואה באמצעות המשפט למען תתפוס את המקום הראוי לה בתודעה הלאומית לאורך שנים" ומדגיש בהמשך "ואילו מבחינה אנושית כללית [מגמתו הייתה] לחזור ולקבוע את השואה בסדרת האירועים ההיסטוריים שהעולם חייב לזכרם ולהביאם בחשבון בשיקוליו המדיניים וההומניטריים עכשיו ובעתיד"⁵. אמנם הוא לא השתמש במושג "תיקון עולם", אבל הניסוח בו הוא משתמש איננו רחוק ממנו. זאת ועוד, תחושת האמפתיה החזקה שנוצרה בי כלפי דמותו של האוזנר במהלך הכתיבה, מאפשרת לי לחוש את עולמו הפנימי בבהירות מספקת כדי לזהות בתוכו את החתירה ל"תיקון העולם", למענו הוא גייס את כל כוחות נפשו, ועליו הוא נאבק בבית המשפט ומחוצה לו.

העלילה

מחזה, גם אם הוא מבוסס על פרשה היסטורית, חייב בעלילה בנויה היטב שתאפשר לצופה לעקוב אחרי התהליכים המתרחשים בה, ובסופו של דבר גם לחוות את הקתרוזים ההכרחיים. למשפט אייכמן, כפי שהתנהל בירושלים, לא הייתה עלילה בנויה היטב מבחינה דרמטית. האוזנר קבע את סדר העדויות על פי טריטוריות גיאוגרפיות בהן התרחשה ההשמדה. חקירתו של אייכמן התרחשה אחרי העדויות הללו, ולא במקביל להן כפי שהדבר קורה

³ דיון מפורט בקתרוזים כאמצעי למימוש תכלית המחזה אפשר למצוא בספרי The Playwright's Purpose עמ' 30-42

⁴ פרדוקס זה מכונה הפרדוקס הדרמטי, עליו הרחבתי בפרוטרוט בספרי The Playwright's Purpose עמ' 53-54

⁵ גדעון האוזנר, משפט ירושלים, הוצאת לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1980, עמ' 449

במחזה. כדי ליצור עלילה צריך היה ליצור מנגנון עלילתי, והמנגנון בו בחרתי מבוסס על כך שלמרות מאמציה של התביעה, ברוב מהלכו של המשפט היה בליבו של האוזנר ספק רב בסיכויי להביא להרשעת אייכמן. רוב העדים שהתביעה הציגה לא ראו את אייכמן מימיהם, ועדויותיהם – למרות הזעזוע העצום שגרמו לצופים באולם המשפט – לא נגעו כלל למעשיו של אייכמן. התביעה אמנם הציגה מסמכים רבים שנאספו בארכיונים גרמניים, אבל אייכמן, בעזרת סרוואציוס סנגורו, הצליח בדרך כלל לתת הסברים למסמכים האלה, שהסירו מעליו את האחריות הישירה להשמדה. למשל, בסצנה 21 מנסה התביעה להוכיח שלאייכמן היה קשר ישיר לשימוש בגז ציקלון B ברצח היהודים בתאי הגז באושוויץ.

- האוזנר:** אני מבקש להקריא לנאשם פסקה נוספת מתוך האוטוביוגרפיה של רודולף הס⁶. **(מקריא)** אחרי הקמת המחנה בא אלי אייכמן, ופרט את מספרי היהודים במשלוחים הבאים. הגענו למסקנה שחיסול המוני ביריות ייצור עומס גדול על אנשי ה-ס.ס. שייאלצו להרוג גם נשים וילדים. אייכמן הסביר לי שבמזרח בוצעה ההמתה בגז שנפלט ממנועי משאיות, אולם גם שיטה זאת לא מספיק יעילה, והוא ינסה למצוא גז יעיל יותר. **(לאייכמן)** אתה מאשר או מכחיש?
- אייכמן:** מכחיש, אדוני. מעולם לא עסקתי במתרחש בתוך המחנה. אחריות הסתיימה ברגע שהרכבות ששלחתי חנו ליד הרציף.
- האוזנר:** זה דו"ח של קצין ה-ס.ס. שהיה ממונה על ייצור הגז ציקלון B. לפי הדו"ח הזה, הסגן שלך הזמין אצלו מאה ק"ג גז כזה. האם ידעת על כך?
- אייכמן:** לא, אדוני.
- האוזנר:** הסגן שלך מוציא הזמנה של גז לרצח מיליונים, ואתה לא יודע?
- אייכמן:** לא, אדוני.
- האוזנר:** כבוד בית המשפט, הנאשם ניהל את המחלקה שלו כדיקטטור. הסגן שלו לא היה מעז להזמין גז מוות בלי ידיעתו. הנאשם הכריח את סגנו להוציא את ההזמנה, כדי שיוכל לספר אחרי המלחמה שהוא לא ידע עליה.
- סרוואציוס:** כבוד בית המשפט, הנאשם איננו חתום על המסמך הזה. בתאריך ההזמנה הוא היה בצרפת.
- אייכמן:** כבוד בית המשפט, מעולם לא הייתי מעורב ברכישת גז עבור אושוויץ. רצח היהודים בגז הוא הפשע הגדול ביותר בתולדות האנושות. ידעתי עליו, אבל לא השתתפתי בו. כשביקרתי במחנה קלמנז, ראיתי יהודים נדחסים לתוך משאית גז. המשאית החלה לנסוע. הצווחות היו נוראיות. הייתי חייב להסתלק משם. לו הייתי נדרש להיות שותף לרצח הזה, הייתי יורה בעצמי. אני עסקתי בהובלה. רק בהובלה.

דוגמא נוספת מתרחשת בסצנה מס' 26:

בית המשפט. עדותו של פרופ' ז'ורז' וֶלֶר, רופא מפאריס.

⁶ רודולף הס – מפקד מחנה ההשמדה אושוויץ

ולר: הגרמנים שלחו את ההורים לאושוויץ, ואת הילדים למחנה דרנסי שליד פאריס. הם ירדו מהאוטובוסים מבוהלים, שקטים מרוב פחד. הגדולים החזיקו בידי הקטנים. הם שוּכְּנוּ באולמות שהיו בהם רק מזרנים מלוכלכים, שורצים פשפשים.

האוזנר: כמה ילדים הגיעו?

ולר: בערך ארבעת אלפים. מאחר שהייתי רופא, התירו לי לגשת אליהם. רבים עדיין לא ידעו לדבר. לא ידענו את שמותיהם. בחרנו להם שמות וכתבנו אותם על פתקים, שתלינו על צוואריהם. תנאי הסניטציה היו קשים. הם לקו בשלשולים. העמדנו סירי לילה בפרוזדורים, אבל הם היו גדולים בשביל הילדים. הנשים שנועדו למשלוחים הבאים ניקו אותם בסמרטוטים ובמים. הם בקושי ישנו בלילות. כשילד היה מתחיל לבכות, כל מאה הילדים שבחדר התעוררו וקראו לאימותיהם. הבכי היה קורע לב. הבטחנו להם שעוד כמה ימים הם יפגשו אותן. כשהגעתי לאושוויץ, כעבור כמה חודשים, אף אחד מהם כבר לא היה בחיים.

האוזנר: כבוד בית המשפט, זהו מכתב של נציגו של הנאשם בפאריס, מ-10 ביולי 42. במכתב זה מבקש הנציג לאשר בדחיפות את גירוש את הילדים האלה לאושוויץ. וזה רישום שיחה טלפונית של הנאשם עם אותו נציג עשרה ימים אחר כך, שֶׁכָּה מאשר הנאשם את הגירוש. שני המסמכים האלה מעידים כי הנאשם הוא שהחליט על גירוש ארבעת אלפים הילדים הללו אל מותם. מר אייכמן, האם אתה אכן החלטת על גירוש ארבעת אלפי הילדים האלה לאושוויץ?

אייכמן: לא, אדוני. בעשרת הימים שחלפו מאז שקיבלתי את המכתב מפאריס, שוחחתי עליו עם הרייכספיהרר הימלר מספר פעמים. טלפנתי לפאריס רק אחרי שהוא הורה לי לבצע את הגירוש.

האוזנר: האם הנאשם יכול להציג איזושהי ראיה להתערבותו של הרייכספיהרר הימלר בעניין הילדים האלה?

אייכמן: לצערי, כל מסמכי המחלקה שלי עלו באש בהפצצות על ברלין.

רק בהמשך תצליח התביעה להוכיח שאייכמן שיקר בעדותו, וכי בתאריכים שבהם טען ששוחח עם הימלר, הימלר סירר בחזית המזרחית.

דוגמאות אלה מצביעות על הקושי הקבוע שעמד בפני התביעה להוכיח את אשמתו של אייכמן הן באמצעות עדויות והן באמצעות מסמכים. כמחזאי בחרתי להגביר את הקושי הזה ולייצר באמצעותו את המתח הדרמטי, הנחוץ לעלילה. וכך, למרות שהצופה יודע שאייכמן הורשע בסופו של המשפט, הרי במהלך המחזה הוא חש אמפתיה עמוקה אל האוזנר, וחששו של האוזנר שהוא ייכשל בהרשעת אייכמן, מקנן גם בליבו של הצופה. חוסר הוודאות הזה לגבי הרשעתו של אייכמן מתקיים עד חקירתו לגבי השמדת יהודי הונגריה. רק בחקירה זאת מצליח האוזנר להוכיח את אשמתו של אייכמן מעל לכל ספק. למרות שחקירת אייכמן על פעולותיו בהונגריה התרחשה באמצעו של המשפט, בחרתי לקיים אותה בסופו, כדי לשמור על המתח הדרמטי הנחוץ לעלילה עד סופה.

הסנקציות הגרמנית על ממשלת ישראל במהלך המשפט

לאחר תום מלחמת העולם השנייה עשתה ממשלת גרמניה המערבית מאמצים גדולים להוכיח לעולם שהנאציזם היה אפיזודה חולפת בתולדות העם הגרמני, וכי גרמניה החדשה היא גרמניה אחרת. לשם כך ניסתה גרמניה המערבית להשכיח את זוועות הרייך השלישי, ולכן בתום משפטי נירנברג לא העמידה לדין פושעי מלחמה נאצים רבים שחיו בה, רובם בגלוי. לכידתו של אדולף אייכמן והעמדתו לדין במשפט מתקשר היטב עוררה בגרמניה חשש מוצדק שהוא יעורר דיון ציבורי מחודש בפשעי הנאצים במהלך המלחמה. ממשלת גרמניה חששה במיוחד מכך שהמשפט עלול לחשוף פקידים רבים במנגנון הממשלתי ששירתו בעבר את המשטר הנאצי והיו שותפים לפשעיו. הבולט בין הפקידים הללו היה ד"ר הנס גלובקה, מנכ"ל משרד הקנצלר אדנאואר. וכך החליטה ממשלת גרמניה להפעיל לחצים על ממשלת ישראל כדי למזער את הנזק שהמשפט עלול היה לגרום לה. למעשה, היו לגרמנים שלוש דרישות עיקריות: הראשונה, למנוע האשמה כוללת של העם הגרמני בפשעי מלחמה, וייחוס הפשעים הללו רק למנגנון של המפלגה הנאצית, השנייה, למנוע את אזכור שמו של ד"ר גלובקה במהלך המשפט, וזאת למרות שד"ר גלובקה, בתפקידו כיועץ המשפטי של משרד הפנים בממשלת הרייך, היה אחראי לפרשנות המשפטית של חוקי נירנברג שביססו את גזרות רבות נגד יהודים, והשלישית, לקצר את המשפט ככל האפשר כדי לצמצם את ההזדהוּת הציבורי שלו. הלחצים הגרמניים כללו שלוש סנקציות עיקריות: הקפאת השילומים לניצולי השואה שחיים בישראל, הקפאת עסקאות הנשק עם ישראל, והחמרה מכולן – הקפאת מימון בניית הכור הגרעיני הישראלי בדימונה, שנועד בעיני ממשלת ישראל להבטיח את קיומה של המדינה. בתום המשפט, ולאחר שישראל נענתה לרוב הדרישות הגרמניות, הוסרו הסנקציות הללו לחלוטין. עם זאת, שנתיים לאחר המשפט, כאשר החל מו"מ בין ישראל לגרמניה על כינון יחסים דיפלומטיים בין המדינות, העלו הגרמנים דרישה נוספת, לא לגמרי מפתיעה, שממשלת ישראל תפסיק את המצוד אחרי פושעי מלחמה נאצים ברחבי העולם, ולא תעמיד אותם לדין. ממשלת ישראל, שהייתה מעוניינת בכינון היחסים הדיפלומטיים עם גרמניה, נענתה לדרישה⁷.

למרות שהדרישה הגרמנית לעיל הוצבה בפני ממשלת ישראל שנתיים אחרי המשפט, בחרתי להקדימה ולהעמידה בפני ממשלת ישראל בסופו של המשפט. הטעם העיקרי לכך הוא חיזוק השלב האחרון בקתרזיס של הפרוטגוניסט, הוא גדעון האוזנר. השלב החמישי בתהליך שעובר הפרוטגוניסט על פי אריסטו הוא שלב הפאתוס – סבלו של הפרוטגוניסט לאחר כשלונו במימוש פעולתו. כניעתה של ממשלת ישראל לדרישה הגרמנית להפסיק את המצוד אחרי פושעי מלחמה נאצים ולא להעמידם לדין, מחריפה את תבוסתו המלאה והכואבת של האוזנר במאבקו להפוך את המשפט לתהליך של חשבון נפש אוניברסאלי באמצעות משפטים של פושעי מלחמה נאצים נוספים. כאן כדאי להזכיר שוב את הפרדוקס הדרמטי, לפיו דווקא כשלונו של הפרוטגוניסט במימוש פעולתו מחזק את האמפתיה של הצופה אליו, ומחזק בתוך הצופה פעולה דומה לזו שבה נכשל הפרוטגוניסט. כלומר, כשלונו של האוזנר ביצירת חשבון נפש כלל עולמי על פשעי הנאצים, יגרום לצופה לתמוך ואולי אף לפעול למען חשבון נפש עולמי כזה – וזוהי כמובן תכליתו של המחזה.

⁷ אורה הרמן, הכבשן והכור (2017) הקיבוץ המאוחד, תל אביב עמ' 103

דמותו של האוזנר

דמותו של גדעון האוזנר נצרבה בתודעה העולמית בזכות דברי הפתיחה המטלטלים שנשא בנאום התביעה בתחילת המשפט:

האוזנר: במקום זה בו אני עומד לפניכם, שופטי ישראל, ללמד קטגוריה על אדולף אייכמן, אינני עומד יחידי. יחד איתי ניצבים כאן שישה מיליון קטגורים. אך הם לא יוכלו לשלוח אצבע מרשיעה כלפי תא הזכוכית ולקרוא כלפי היושב שם: אני מאשים. מפני שעפרם נערם בין גְּבֻעוֹת אושוויץ ובשדות טרבלינקה, ונשטף בנהרות פולין. דמם זועק. אך קולם לא יישמע. אהיה על כן אני להם לפה, ואגיד בשמם את כתב האישום הנורא...

כוחן של מילים אלו איננו רק ביצירת הדימוי רב העצמה של שישה מיליון קטגורים העומדים יחד עם האוזנר, אלא בכך שהן מבטאות את העובדה שהאוזנר מינה את עצמו לשליחם של ששת המיליונים הללו. מהי אפוא שליחותו? הוא כמובן, מאשים את אייכמן בשמם, אך הוא גם מעלה את זכרם, הוא מבכה את מותם, מעלה את מורשתם, ומדגיש שצוואתם היא המשך קיומה של מדינת ישראל. אבל ככל שמרכיבי השליחות הלאומית הזאת חשובים, מרחיב האוזנר במחזה את שליחותו אל מעבר לגבולות העם היהודי ומדינת ישראל, והוא פועל בשמם של ששת המיליונים לתקן את העולם כולו. פעולה אדירה זאת מלמדת על ההיבריס של האוזנר, אשר כמו כל הפרוטגוניסטים בטרגדיה הקלאסית, נוטל על עצמו משימה גדולה ממידותיו של אדם בן תמותה. ובסצנה 39 שבה מתרחש העימות האחרון שלו עם טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, המאיים לפטר אותו בגלל שסירב למלא את הוראות הממשלה, הוא אומר לו:

האוזנר: אני אמלא את תפקידי כיועץ המשפטי כמיטב יכולתי. אבל אני אמלא גם את חובתי כאדם וכיהודי, אפילו אם היא חורגת מתפקידי. ואפילו אם היא מנוגדת להוראות הממשלה. דווקא בגלל שהיינו קורבנות הרוע הכי מפלצתי בתולדות האנושות, מוטלת עלינו אחריות רבה יותר לתקן אותו. ואחרי מה שראיתי במשפט הזה, אני לא אתחמק ממנה, גם במחיר המשרה הנכבדה הזאת...

משפט אייכמן הוא שיאה של הקריירה של האוזנר. הוא אמנם שירת כיועץ המשפטי לממשלת ישראל עד שנת 1963, אך באותה שנה התפטר לאחר מחלוקת קשה עם שר המשפטים. בהמשך נבחר לכנסת, ומאוחר יותר כיהן כשר בלי תיק בממשלת גולדה מאיר. אחרי פרישתו מן הממשלה שימש האוזנר כיו"ר המועצה הבינלאומית של "יד ושם" במשך עשרים שנה. אך למרות פעילותו הציבורית הענפה, לא עלה בידו להגיע להישג המתקרב להופעתו במשפט אייכמן. אין ספק שהאוזנר היה מודע לירידת מעמדו הציבורי, וייתכן אף שנימק אותה בכך שפוליטיקאים רבים בישראל חסמו את דרכו בגלל הצלחתו הפנומנלית במשפט. ירידה זאת הצדיקה את החופש שנטלתי לראות בכישלוננו להעמיד לדין פושעי מלחמה נאצים נוספים את שלב הפאתוס האריסטוטלי, שלב המהווה את עונשו על יוהרתו לתקן את העולם. בחירה זאת השלימה את עיצובו של האוזנר כדמות טראגית העוברת קתרזיס, ויוצרת בכך קתרזיס גם אצל הצופה.

דמותו של אייכמן

התיעוד הוויזואלי של אייכמן במהלך המשפט יוצר רושם של פקיד אפור, חסר כריזמה, צייתן וכנוע. דמות זאת הרשימה מאד את הפילוסופית חנה ארנדט שנכחה בחלקו הראשון של המשפט. היא אף ניתחה את אוצר המילים בשפה הגרמנית בפרוטוקול של חקירתו במשטרה⁸, והשתכנעה שדלותה מעידה שהוא אכן בירוקרט ולא אידיאולוג. לאור זאת טבעה ארנדט את המושג הבנאליות של הרוע, שמאמרים רבים נכתבו כדי לפרשו. מבלי להיכנס לדיון מפורט במושג זה, שיש לו בהחלט תוקף רב, למיטב הכרתי טעתה ארנדט בפענוח דמותו של אייכמן, והשתכנעה מהעמדת הפנים שלו בבית המשפט. אייכמן הערמומי ידע היטב שכדי לשכנע את בית המשפט שהוא אכן היה פקיד צייתן שמילא את הוראות הממונים עליו, ולכן הממונים עליו הם האחראים לפשעי המלחמה שהתבצעו – עליו להיות הפקיד הצייתן הזה במהלך חקירתו ובמהלך המשפט. העדים הספורים שפגשו את אייכמן בזמן המלחמה הבהירו מעל לכל ספק שהאדם בו פגשו היה שונה בתכלית: החלטי, תקיף, יוזם, ואכן גם לאורך כל הריאיון שהוא העניק לעיתונאי ההולנדי וילם סאסן בבואנוס איירס בשנת 1957⁹ הוא רואה בעצמו את האחראי ל"פתרון הסופי" במלוא המובן האידיאולוגי והמעשי של המושג, ואיננו מביע על כך שום חרטה. הדוגמאות הבולטות לכך שאייכמן אכן היה שותף בכיר לביצוע ה"פתרון הסופי" מופיעות במחזה בסצנות העוסקות בהשמדת יהודי הונגריה בשנת 1944. למשל בסצנה 30:

סרואציוס:	מר אייכמן, מה היה תפקידך בבודפשט?
אייכמן:	לתאם את לוח הרכבות היוצאות למזרח עם חברת הרכבות ההונגרית.
סרואציוס:	האם היה לך קשר להחלטה לגרש יהודים לאושוויץ?
אייכמן:	לא, אדוני. הפיהרר העביר הוראה ישירה לממשלת הונגריה.
סרואציוס:	ולמה נכח קצין מהיחידה שלך בכל גטו בזמן שיצא ממנו משלוח?
אייכמן:	כדי לספור את היהודים ברכבת, ולוודא שהיא יוצאת בזמן.
האוזנר:	האם רודולף הֶס, מפקד אושוויץ, ביקר אצלך בבודפשט?
אייכמן:	(בהיסוס) כן, אדוני.
האוזנר:	בביוגרפיה שלו הוא כותב: (קורא מדף) "המחנה לא היה מסוגל לקלוט את המוני היהודים שהגיעו מהונגריה. נסעתי אל אייכמן בבודפשט, וסיכמנו להקטין את מספר הרכבות לשתיים ביום. כעבור שבועיים הגיע אייכמן לאושוויץ, טען שהימלר דורש להאיץ את הקצב, וכי עלי לקבל בכל יום ארבע רכבות". משתמע מכך שבגלל הלחץ שלך על הֶס, נשלחו בכל יום 12,000 יהודים מהונגריה לאושוויץ.
אייכמן:	משתמע מכך שפעלתי על פי הוראות הרייכספיהרר, אדוני.
האוזנר:	האם תמיד מילאת את הוראות הרייכספיהרר?
אייכמן:	ודאי, אדוני.
האוזנר:	וגם את הוראות הפיהרר?
אייכמן:	ודאי.
האוזנר:	שקר, כבוד בית המשפט. אחרי ההפצצה האמריקאית על בודפשט ב-2 ביולי החליט שליט הונגריה לעצור את הטרנספורטים. היטלר זעם ודרש

⁸ חנה ארנדט (2007) אייכמן בירושלים, הוצאת בבל תל אביב. עמ' 57-58

⁹ Bettina Stangneth (2015) Eichmann Before Jerusalem, Vintage Press, CA

להמשיך בהם, אך הסכים לשחרר 8,700 משפחות יהודיות בעלות ויזות לארצות זרות. **(מציג תזכיר לשופטים)** אבל אייכמן סרב למלא את הוראתו של היטלר. הנה מברק של שגריר גרמניה בהונגריה למשרד החוץ בברלין: "אוברשטורמבנפיהרר אייכמן מתנגד לשחרור 8,700 המשפחות היהודיות האלה, והוא פנה אל הרייכספיהרר הימלר כדי שיבקש מהפיהרר לחזור בו". **(מציג מברק לשופטים)** כבוד בית המשפט, אני מתנגד לקבל את המברק הזה כראייה, כל עוד השגריר איננו מעיד על סמך מה הוא כתב אותו. ההתנגדות נדחת.

לנדוי:

(לשופט) השגריר טעה, אדוני. מעולם לא ראיתי הוראה בכתב מאת הפיהרר לשחרר את אותן משפחות יהודיות. ולכן פניתי אל הרייכספיהרר כדי לקבל את אישורו לגרשם.

האוזנר:

המברק הזה מעיד שתאוות הרצח של הנאשם הייתה כה גדולה, עד שהוא לא היה מוכן לחוס על חייהם של קומץ יהודים ששפר גורלם והצליחו להשיג ויזות לארצות חוץ. ולמרות הוראתו של היטלר לשחררם, הוא שלח גם אותם אל מותם. רק מי שאין לו שום נקיפות מצפון, יכול לבצע פשע כזה במסירות כזאת.

דמותו האמיתית של אייכמן משתקפת היטב בסצנות שלו עם סנגורו ד"ר סרוואציוס ועם עורכת הדין ליזה גרודה. בסצנות אלה מתגלה אייכמן התקיף, הנחוש, המודע למעמדו. למשל בסצנה 3:

כלא רמלה. חדר המפגשים של ההגנה עם אייכמן. נוכחים אייכמן, ד"ר סרוואציוס, ועו"ד ליזה גרודה.

התובע לא יודע בכלל איך פעלה מכונת ההשמדה של הרייך. הוא קרא את הפרוטוקולים של משפטי נירנברג, והלך שולל אחרי העדויות של ראשי ה-ס.ס. שתכננו אותה. הוא לא מבין שהם הטילו עלי את האחריות להשמדה כדי להציל את עורם? אני צריך לעמוד לדין במקום הפיהרר? במקום הרייכסמרשל גרינג? במקום הרייכספיהרר הימלר? השופטים לא יתחשבו בעדויות בנירנברג. עדות שאי אפשר לערער עליה בחקירה נגדית, היא עדות חלשה.

סרוואציוס:

אבל אם כל ראשי ה-ס.ס. אומרים שאני הייתי אחראי להשמדה, השופטים ישתכנעו שכך היה.

אייכמן:

אלה שופטים מקצועיים ומנוסים...

גרודה:

הם יהודים שנמלטו מגרמניה לפני המלחמה. ראיתי איך הם נסחפו אחרי הפתוס של התובע. הם כבר דנו אותי לתלייה. חבל על הכסף שהמשפחה שלי משלמת לכם. עדיף שאני אגן על עצמי בעצמי.

אייכמן:

חשוב רגע לפני שאתה מפטר אותנו. קו ההגנה שלנו יכול להציל אותך. אם תחזור על הטענה שהיית פקיד בינוני, בדרגה בינונית, שמילאת פקודות, שלא נקטת בשום יוזמה, שמעולם לא העלית רעיונות משלך, הם ישתכנעו שהאחריות שלך להשמדה הייתה מועטה.

סרוואציוס:

אייכמן: הם יודעים שלא הייתי פקיד בינוני. יש להם פרוטוקולים של ישיבות בהן השתתפתי עם הדרגים הכי בכירים.

גרוֹדָה: בדקנו את הפרוטוקולים של הישיבות האלה. ברובן אתה כמעט ולא מדבר. אתה לא מתווכח. לא דורש. לא מציע. לתביעה יהיה קשה מאד לטעון שהשפעת על ההחלטות שהתקבלו בהן.

סרוואציוס: אין לך ברירה. על בינוניות לא ממיתים. אל תיתן לגאוה שלך לשלוח אותך לגרדום.

אייכמן: **(בזעם)** אני אזרח גרמני. פעלתי כל חיי למען גרמניה. אם אני צריך לעמוד לדין, שגרמניה תשפוט אותי. לא היהודים הארורים האלה. אתה עדיין יכול לדרוש מד"ר גֶ'לֶנְדֶּקֶה לבקש את ההסגרה שלי. זה הדבר האחרון שהוא יעשה. אם תעמוד לדין בגרמניה, התביעה תצטרך להעמיד לדין עוד מאות קציני ס.ס. ופקידי ממשלה. גם אותו.

הבחירה להציג את אייכמן כשחקן המעמיד פנים בבית המשפט וחושף את פניו האמיתיים בחדרי חדרים יוצרת כמובן דמות תיאטרונית מעניינת יותר, אבל כפי שציינתי בחירה זאת איננה פרי דמיוני בלבד, אלא היא מבוססת, כאמור, על עדויותיהם של העדים שפגשו בו במהלך המלחמה.

דמותו של ד"ר רוברט סרוואציוס

דמותו ההיסטורית של רוברט סרוואציוס עלומה למדי. הוא נולד בקלן ב-1894, ובמלחמת העולם השנייה שירת בוורמאכט כקצין תותחנים בחזית המזרחית. במשפטי נירנברג הוא הגן על פריץ זאוקל, מי שהיה שר העבודה בממשלת הרייך השלישי והאחראי על מחנות העבודה ההמוניים שהקימו הנאצים, ועל קרל ברנדט, אחד מרופאיו של היטלר, שהשתתף בתוכניות המתת החסד בגרמניה. שניהם הורשעו והוצאו להורג. כאשר אייכמן נלכד, הציע סרוואציוס את שירותיו למשפחתו. המוסד הישראלי בדק את עברו, וכאשר התברר שלא היה חבר במפלגה הנאצית, אושר מינויו לסנגור. השאלה העיקרית שהעסיקה אותי בעיצוב דמותו במחזה הייתה מדוע הוא הציע את עצמו לשירותיו של אייכמן. האם משום שרצה להמשיך ולהגן על נאצים בכירים כפי שעשה בנירנברג, מתוך אמונה שהם "ביצעו פקודות" ולכן הם חפים מפשע, או משום שראה במשפטי הנאצים האלה הזדמנות לחשבון נפש גרמני קולקטיבי אחרי המלחמה שבה ביצעו גרמנים רבים כל כך פשעים נוראיים נגד האנושות. העובדה שסרוואציוס לא היה חבר במפלגה הנאצית, הטתה את הכף לטובת האפשרות השנייה, שהייתה עדיפה בעיני, גם משום שהיא אפשרה קונפליקטים עמוקים יותר בינו לבין אייכמן. למשל בסצנה 24:

בית הכלא. חדר המפגשים של ההגנה עם אייכמן. אייכמן, סרוואציוס וגרוֹדָה.

סרוואציוס: להפך. אני מרוצה מאד. השופטים הולכים ומשתכנעים שהתפקיד שמילאת בהשמדה היה באמת מזערי. עכשיו הגיע הזמן למהלך נוסף. אתה צריך להתייבב מולם, ובמילים ברורות להטיל את כל האשמה על היטלר ועל המפלגה הנאצית. אתה צריך לומר שבסוף המלחמה ראית את הזוועה שהאידיאולוגיה שלהם המיטה על אירופה, ולכן התפכחת ונטשת אותה.

אייכמן: אתה חושב שהשופטים יאמינו לי?

- סרוואציוס: עד עכשיו הם האמינו. אם תצליח לשכנע אותם בהתפכחות שלך, הם יגורו עליך רק כמה שנות מאסר.
- גרודקה: ההתפכחות שלך תִּקַּל על אנשי ס.ס. נוספים להתפכח, ולהביע חרטה. כך גם תִּקַּל מאד על גרמניה לקבל אותך אחרי שתשתחרר.
- אייכמן: כבר אמרתי שרצח היהודים הוא הפשע הגדול ביותר בהיסטוריה.
- גרודקה: אתה חייב להעיד מי אשם בו.
- סרוואציוס: אתה יודע שהאשם העיקרי הוא הפיהרר, שהכין את רצח היהודים עוד לפני המלחמה. תגיד שבסוף המלחמה התברר לך שהוא חולה נפש. מגלומן היסטרי שסובל מהתקפי זעם. שבכל תמונה בעיתון ראית בעיניים שלו שהוא חי על הורמונים...
- אייכמן: זה מה שאתה חושב עליו?
- סרוואציוס: יהיה לי הרבה יותר קל להגן עליך, אם תגיד בבית המשפט שזה גם מה שאתה חושב.
- אייכמן: אני לא יכול לבגוד בו. מותו לא שיחרר אותי משבועת הנאמנות אליו. אני לא מסוגל לאכזב מיליוני גרמנים שמאמינים בו. שעדיין בטוחים שגרמניה יכולה יום אחד לנצח.
- גרודקה: אתה בטוח שיש עדיין מיליוני גרמנים כאלה?
- אייכמן: יש הרבה יותר ממה שנדמה לך.
- למעשה, אפשר לומר שבמחזה ההגנה שנותן סרוואציוס לאייכמן, לא נועדה להציל אותו מעונש, אלא נועדה לאפשר את העמדתו לדין, כדי לחשוף את פשעיו ולאפשר דיון ציבורי מקיף בנסיבות ההיסטוריות, החברתיות והפוליטיות בהן הוא ביצע את הפשעים הללו. סרוואציוס עצמו אומר לעוזרתו עו"ד ליזה גרודה בתמונה 13:
- גרודקה: כשהצעת לי להצטרף אליך, חשבתי שאייכמן היה פקיד קטן, שחָלְקוּ ברצח יהודים היה מוגבל. לא תיארתי לעצמי מה נִגְלָה עליו.
- סרוואציוס: שיתפתי אותך בכל מה שידעתי. אני מניח שנגלה עוד הרבה.
- גרודקה: ובכל זאת אנחנו ממשיכים להגן עליו.
- סרוואציוס: כדי שאפשר יהיה להמשיך במשפט. כדי לחשוף את המעשים שלו, ולשאול איך רבים כל כך מאיתנו לקחו בהם חלק.
- גרודקה: ויש לך תשובה לשאלה הזאת?
- סרוואציוס: אני חושש שאחפש כל חי. כנראה שבדור שלי השתבש אצלנו המנגנון הזה שאנחנו קוראים לו מצפון. בכל מקום בעולם המצפון אומר לאדם "לא תרצח". אצלנו, בדור שלי, הוא אמר: אם תרצח תהיה אזרח טוב. אם תרצח תשרת את המולדת. את הגזע. את הפיהרר.
- גם אם אין לי הוכחה היסטורית שזה היה המניע של סרוואציוס, בניית דמותו על פי המניע הזה אפשרה לבחון את פעולותיו של אייכמן במלחמה מנקודת מבט גרמנית המכירה בפשעי המלחמה של הנאצים ומנסה להבין את שורשיהם. וכך הוא אומר בסוף נאום הסיכום שלו בסצנה 36:
- סרוואציוס: כבוד בית המשפט... הנאשם היה קצין זוטר. לא היה בכוחו לבצע את המעשים המיוחסים לו, בדיוק כפי שאי אפשר לייחס לו את הזוועות

שהתרחשו במחנות ההשמדה, שלא היו כפופים למרותו. הוא מילא פקודות של הימלר. לו הוא סָרָב, הוא היה נשלח לכלא. בעולם החולה שבו הפקודות האלה נחשבו חוקיות, לא הייתה לו שום דרך לראות שהן בלתי חוקיות. הוא היה עיוור לאי החוקיות שלהן, כי הוא היה תוצר של האנטישמיות ששררה באירופה במשך אלפיים שנה. כי הוא ביצע את רצון הרוב הגדול של הגרמנים.

דמותה של ורה אייכמן

לא הצלחתי לברר פרטים רבים על דמותה ההיסטורית של ורה אייכמן. היא נישאה לאייכמן ב-1935 וילדה לו ארבעה בנים. אחרי המלחמה, למרות שידעה כנראה על המאהבת היהודייה שהייתה לו בווינה¹⁰, היא נסעה בעקבותיו לארגנטינה. כשעמד למשפט ניהלו בניו מערכה ציבורית לטובתו, אך לא ידוע לי אם היא השתתפה בה. לאחר שאייכמן נדון למוות היא קיבלה רשות לבקר אצלו, ואכן הגיעה לירושלים, ונפגשה איתו בבית הכלא לפגישה קצרה שנמשכה כשעה. אחרי הוצאתו להורג חזרה ורה לגרמניה עם בנה הצעיר ריקרדו, אשר ברבות הימים נעשה ארכיאולוג, גינה את אביו ואת פשעיו ואף טען בריאיון עיתונאי שאביו הוא רק דמות היסטורית עבורו¹¹. עם זאת, הוא הקפיד להדגיש באותו ריאיון שאימו אהבה מאד את אביו. העובדה שוורה חזרה לגרמניה ובנה הצעיר התנער ממורשת אביו, אפשרה לי להניח שגם היא עברה התפכחות מסוימת לאחר המשפט, אך כמובן שאין לי ראייה של ממש לכך. ואכן, בעיצוב דמותה של ורה אייכמן במחזה נטלתי חופש רב. למרות שבפועל היא ביקרה את בעלה רק פעם אחת למשך שעה לאחר שעונשו נגזר, במחזה היא מגיעה לירושלים בתחילת המשפט ונפגשת עם בעלה שש פעמים במהלכו. עם בואה היא משוכנעת שאייכמן חף מפשע, וכי כל ההאשמות נגדו הן "תעמולה יהודית", אבל ככל שהיא נוכחת בדיונים בבית המשפט, היא מבינה שבמהלך המלחמה, וגם לאחריה, היא לא ידעה באלו פעולות אייכמן היה מעורב, ואף הדחיקה מה שבכל זאת ידעה. בסופו של המשפט היא משוכנעת באשמתו של בעלה, אך כאישה דתיה היא מאמינה שגם אם יוצא להורג, משפט האחרון יהיה לפני בורא עולם, ולכן היא דורשת ממנו להתוודות בפני כומר. אייכמן כמובן מסרב. בסצנה 35 מתנהל ביניהם הדיאלוג הבא:

חדר ביקורים בכלא רמֶלֶה. לילה. ורה ואייכמן יושבים משני צידי לוח הזכוכית. השיחה מתנהלת באמצעות מיקרופונים ואוזניות. שומר מוסר לאייכמן ספר תנ"ך.

אייכמן:	מה זה?
ורה:	זה התנ"ך שהיה של אבא שלך.
אייכמן:	בשביל מה הבאת לי אותו?
ורה:	כדי שתקרא בו.
אייכמן:	עכשיו?
ורה:	כן. דווקא עכשיו. גם הד"ר סרוואציוס חושב שהעדויות מהונגריה כבר חרצו את דינך.
אייכמן:	לא ידעתי שאכפת לך כל כך.

¹⁰ ארנדט, 40

¹¹ An interview by Susanne Glass, Independent, Monday, 7 August 1995

- ורח: אתה בעלי בטוב וברע, ואני רוצה אותך חי. גם הילדים זקוקים לך. אם תקרא בתנ"ך, תתחיל להאמין, ואלוהים יעשה לך נס.
אייכמן: האלוהים שלך גדול מכדי להתעסק בבעיות שלי.
ורח: אתה טועה. האלוהים עושה צדק למאמינים שלו. תפתח בקהלת פרק י"ב.
(מצטטת) "כִּי אֵת כָּל מַעֲשֵׂה, הָאֱלֹהִים יָבִיא בְּמִשְׁפָּט" ...
אייכמן: כל חיי לא האמנתי אפילו לרגע.
ורח: אם תתפלל אליו הוא ימחל לך וירכך את לב השופטים.
אייכמן: דווקא עכשיו אני ארמה את עצמי? (קורע את התנ"ך)
ורח: מה אתה עושה?! ככה תקבל ממנו מחילה?!
אייכמן: אני לא רוצה ממנו מחילה. גם לא ממך. את מאשימה אותי במה שעשינו בהונגריה, מבלי להבין מה קרה שם. כולנו ידענו שהמלחמה אבודה, ולא יכולנו לשאת את המחשבה שיהודים ירקדו על ההריסות שלנו. לכן חיפשנו נקמה. לא רק אני. כל גרמני שהיה שם. השופטים לעולם לא יבינו כמה קשה הייתה לנו התבוסה. כמה היא קשה לנו עד היום...
ורח: אבל אלוהים יבין. אם תתפלל אליו, הוא ירחם עליך.
אייכמן: זה לא הזמן להעמיד פנים.
ורח: אתה מתעקש שהוא ידון אותך לגיהנום?
אייכמן: הגיהנום הוא המצאה של יהודים, ורח.
ורח: אם תהיה נוצרי טוב תינצל ממנו.
אייכמן: (חובט באגרופו על לוח הזכויות) די, ורח. עוד כמה ימים יתלו אותי. אל תבלבלי לי עכשיו את המוח עם השטויות האלה.

הבחירה להרחיב את דמותה של ורח לכדי דמות דרמטית חשובה, ולהגדיל את מספר פגישותיה עם אייכמן, נועדה בעיקר לאפשר את פיתוח דמותו של אייכמן במפגשים פרטיים עם אשתו, שבהם נחשפים צדדים אחרים של אישיותו – בין השאר היא אפשרה לי לכתוב לו את הווידוי על תאוות הנקמה ביהודי הונגריה בסוף המלחמה, המצוטט בסצנה דלעיל.

השמדת יהודי הונגריה

כאמור לעיל, ההוכחה הנחרצת לכך שאייכמן לא היה פקיד שציית לפקודות, אלא אידאולוג חדור בשנאת יהודים, הייתה אחריותו להשמדת יהודי הונגריה שהתרחשה בשנת 1944. במהלך המשפט העידו נגדו כמה ניצולים מהונגריה שפגשו בו מספר פעמים והיו עדים ליוזמות שנקט כדי להאיץ את ההשמדה ולחבל במאמצי ההצלה של ועדת ההצלה הציונית בראשותם של ד"ר אוטו קומויי וד"ר ישראל קסטנר שפעלה בבודפשט. למעשה, לא נטלתי לעצמי דרגת חופש גבוהה בתיאור מהלכיו של אייכמן, משום שהעדויות נגדו היו אפקטיביות ביותר. עם זאת בפרשה אחת המכונה "סחורה תמורת דם" בחרתי להישען על מחקרים היסטוריים מן השנים האחרונות – בעיקר מחקריו של פרופ' יהודה באואר¹², שלא היו מוכרים לתביעה ולהגנה ב-1960-1961, וזאת כדי לשקף את הפרשה בדיוקנות היסטורית רבה יותר, שתאמה גם את פרשנותי האישית לפרשה הזאת בה עסקתי ביצירות

¹² יהודה באואר (2001) "יהודים למכירה?", הוצאת יד ושם, ירושלים

קודמות – המחזה "קסטנר"¹³ וסדרת הדרמה הטלוויזיונית "משפט קסטנר"¹⁴. הפרשה מופיעה במחזה בסצנה 30, המצוטטת להלן במלואה:

בית המשפט. על מסך אחורי מופיעה כותרת: עדותו של יואל ברנד, חבר ועדת ההצלה הציונית בבודפשט.

- ברנד: אנשי ה-ס.ס. בבודפשט ידעו על וועדת ההצלה שלנו. הם ידעו שאנחנו מסתירים יהודים שנמלטו מפולין ומסלובקיה ומברחים אותם לרומניה. הם גם ידעו שרוב הכספים שלנו הגיעו מיהודי אמריקה, ולכן הם פנו אלינו, כדי שניצור קשר בינם לבין האמריקאים.
- לנדוי: ל-ס.ס. לא הייתה דרך ליצור קשר עם האמריקאים, אלא דרך פנקס?
- ברנד: האמריקאים סירבו לנהל משא ומתן עם גרמניה לפני שהיא נכנעת. הימלר, שניסה להשיג הסכם הפסקת אש מאחורי גבו של היטלר, תכנן להתחיל דרכנו משא ומתן על הצלת יהודים, ולהמשיך אחר כך במשא ומתן מדיני.
- האוזנר: מר ברנד, איזו עסקה הציע לך הנאשם בשמו של הימלר?
- ברנד: כשנכנסתי אליו למשרד, הוא קם ואמר: אתה מכיר אותי, ברנד. אני פתרת את בעיית היהודים בגרמניה, באוסטריה, בפולין, בצ'כוסלובקיה, ביוון. עכשיו תורכם. אני מוכן למכור לך מיליון יהודים. מהונגריה, פולין, אוסטריה, טרזיינשטאט, אושוויץ. מכל מקום שתצא. קח נשים שמסוגלות ללדת. גברים שמסוגלים להוליד. זקנים. ילדים. דם תמורת סחורה. סחורה תמורת דם. שאלתי: באיזו סחורה אדוני מעוניין? עשרת אלפים משאיות, הוא אמר. מאיפה אנחנו יכולים להשיג עשרת אלפים משאיות? היהדות הבינלאומית שולטת באמריקאים. אם נשרוף עשרים אלף יהודים בכל יום, האמריקאים יתנו. מחר תטוס לאיסטנבול. הסוכנות היהודית תסדר לך פגישה עם השגריר האמריקאי באנקרה. שאלתי: איזה ערביות אוכל להציע לו שתשחרר מיליון יהודים? הוא לא יזדקק לערביות. ברגע שתחזור עם הסכם, אפוצץ את תאי הגזים באושוויץ, אשחרר מאה אלף יהודים, ורק אז אקבל אלף משאיות. כשאשחרר עוד מאה אלף, אקבל אלף משאיות נוספות, וכן הלאה. ברור? ממחר יישלחו בכל יום שנים עשר אלף יהודים לאושוויץ. ההסכם הזה עם האמריקאים הוא חבל ההצלה שלהם.
- האוזנר: ומה קרה כשהגעת לאיסטנבול?
- ברנד: שליחי הסוכנות חיכו לי בשדה התעופה. למחרת יצאנו לפגישה עם השגריר האמריקאי באנקרה. ברגע שעלינו לרכבת, נעצרתי ביד המוטרת. ממשלת טורקיה החליטה לגרש אותי להונגריה. שיחדתי קצין ונשארתי במעצר במלון. הסתובבתי בחדר כמו משוגע. כל יום יוצאים שנים עשר אלף יהודים לאושוויץ. השגריר האמריקאי לא טרח אפילו לחפש אותי. כעבור יומיים הגיע מברק ממשלה שרת: בוא לתאכל

¹³ Lerner, M. (1996). Kastner in Israeli Holocaust Drama, New York: Syracuse University Press
¹⁴ Lerner, M (1994). The Kastner Trial, 3 episodes drama, Israeli Broadcasting Authority Jerusalem, Israel.

שבסוריה. יצאתי מיד. סיפרתי לו על ההצעה של אייכמן. הוא החליט לטוס ללונדון כדי להיפגש עם צ'רצ'יל.

למה לא חזרת לבודפשט כדי לדווח לאייכמן?

האוזנר:

כשהסתיימה הפגישה, נעצרתי בידי הבריטים. הם טענו שאני סוכן גרמני, ושלחו אותי לכלא בקהיר. פתחתי מיד בשביתת רעב. אחרי שבוע הגיע שר המושבות הבריטי, הלורד מוין, לבקר אצלי. התחננתי שישב להצעה של אייכמן. הוא ענה: "יש מיליוני פליטים באירופה. אם הגרמנים ייתנו לי מיליון יהודים, מה אני אעשה בהם? איפה אני אשים אותם?" כשהשתחררתי, מיהרתי לתל אביב כדי להיפגש עם שרת, עם בן גוריון, עם וייצמן....

תודה רבה, מר ברנד.

האוזנר:

הם דחו אותי שוב ושוב. שלחתי להם מכתבים. הם לא ענו...

ברנד:

תודה רבה, מר ברנד. (לאייכמן) האם הנאשם יכול להסביר כיצד נולד

האוזנר:

הרעיון לשחרר מיליון יהודים תמורת עשרת אלפים משאיות?

הרעיון היה שלי, אדוני. תמיד הייתי בעד פתרון בעיית היהודים באמצעות הגירה. חשבתי שהעסקה הזאת תאפשר לשלוח משאיות חדשות לחזית המזרחית, ולשמחתי, הרעיון התקבל.

אייכמן:

אבל אם רצית כל כך בקידום העסקה, למה המשכת במשלוחים לאושוויץ, כאשר ידעת היטב שהיהודים האלה נרצחים שם?

האוזנר:

ההחלטה על המשלוחים הייתה של הרייכספיהרר.

אייכמן:

הימלר רצה להכשיל עסקה שהוא עצמו אישר לך לקדם?!

האוזנר:

הוא לא רצה להכשיל את העסקה, אדוני. הבריטים והאמריקאים הם שהכשילו אותה. לידיעתך, חיי היהודים לא היו חשובים להם כל כך.

אייכמן:

(נוטל דף) כבוד בית המשפט, שגריר גרמניה בבודפשט, שנכח בפגישה

האוזנר:

בין הימלר והנאשם העיד: "הרייכספיהרר גער באייכמן על שהפר את

הוראותיו: עד עכשיו רצחת יהודים, עכשיו אני זקוק להם חיים". העדות

הזאת מוכיחה שהנאשם שוב משקר. מי שיזם את העסקה הוא הימלר,

שהיה מוכן לשחרר מיליון יהודים כדי להציל את גרמניה מחורבן. אייכמן

רצה לחבל בעסקה הזאת. לכן הוא המשיך לשלוח את יהודי הונגריה

לאושוויץ, בניגוד לפקודתו של הימלר. ולכן הם נספו.

בסצנה זאת מתבהר לנו המהלך מדיני המפתיע שיזם הימלר לקראת סוף המלחמה: הוא חתר מאחורי גבו של היטלר להגיע להסכם עם בעלות הברית על הפסקת המלחמה כדי למנוע את חורבנה המוחלט של גרמניה. הימלר יזם כמה וכמה ניסיונות להגיע להידברות עם האמריקאים, ושליחותו של יואל ברנד, שהעיד במשפט, הייתה אחד הניסיונות הללו. העסקה שהימלר כפה על אייכמן להציע לאמריקאים באמצעות ברנד נכשלה. אך לאחר כישלונה ניסה הימלר להגיע להסדר עם האמריקאים באמצעותו של ד"ר קסטנר, והיה מוכן להחליף את הדרישה הגרמנית למשאיות בתשלומים כספיים. לרוע מזלם של יהודי הונגריה גם היוזמות האלה נכשלו, למרות שאייכמן לא היה מעורב בהן. עסקאות ההמשך הללו לא הוזכרו במשפט, ולכן הסתפקתי רק בעסקה הראשונית שבה אייכמן היה מעורב מראשיתה ועד סופה, וניסה לחבל בה ככל יכולתו.

סיכום

מטרת המאמר הייתה לנסות ולהבהיר את החופש התיאטרוני שנטלתי בפרשנות של משפט אייכמן במחזה "משפט אייכמן". הדוגמאות לעיל מבהירות את האילוצים בכתיבה. מצד אחד, הייתה חתירה לדייקנות היסטורית, מצד שני היה רצון חזק לא פחות לכתוב מחזה בעל איכות דרמטית שירתק את הצופה, ויאפשר לו לחוות את המשפט ברבדים עמוקים של אישיותו, ואף להגיע לקתרזיס האריסטוטלי, אשר ייצור בו שינוי משמעותי. ומצד שלישי הייתה בכתיבה כוונה להציע למשפט פרשנות ייחודית אשר תכתב עם שאלות שאנחנו ניצבים בפניהן בהווה. אחת השאלות הללו נוגעת למעמדה של מערכת המשפט כשהיא ניצבת מול תהליכים פוליטיים המתירים פשעים נגד האנושות. לכן התמקדתי הרבה בדמותו של המשפטן ד"ר גלובקה, בדמותו של סרוואציוס, בדמותה של עו"ד ליזל גרודה, וכמובן בדמויותיהם שני המשפטנים הישראלים גדעון האוזנר וגבריאל בך. סרוואציוס אומר לעו"ד גרודה, עוזרתו, בסצנה 13:

סרוואציוס: התעמולה הנאצית הכניעה את מערכת המשפט, גברת גרודה. זו איבדה את היכולת לשפוט לפי החוק, ופסקה לפי הוראות המפלגה.

הוא רומז בכך שלו מערכת המשפט לא הייתה נכנעת לתעמולה הנאצית וממשיכה לפעול על פי החוקה הגרמנית, זכויות אדם בגרמניה לא היו נפגעות, והסנקציות נגד היהודים לא היו מופעלות. בסצנה 22 הוא מפרט:

סרוואציוס: ריכוז היהודים בגטאות אושר על ידי בכירי מערכת המשפט של הרייך. ביניהם למשל הד"ר גלובקה, שפרשנותו לחוקי נירנברג שכנעה את הנאשם שפעולותיו חוקיות. אני מבקש שבית המשפט יזמן את ד"ר גלובקה כעד מומחה.

בכך הוא מדגיש שלו בכירי מערכת המשפט לא אשרו את חוקיות ריכוז היהודים בגטאות, ייתכן שהיהודים לא היו נשלחים לגטאות. וד"ר גלובקה משיב לו בעקיפין בסצנה 23:

גלובקה: מה הם חושבים שם בירושלים? שלא ראיתי איך חוקי נירנברג סוללים את הדרך לאושוויץ? ראיתי היטב. אבל האכזריות של המפלגה הנאצית הייתה נוראה. מי שהתבטא נגדה, נשלח מיד למחנה ריכוז, נחקר, עונה, נרצח. חברה שלמה התמסרה לתעמולה על העליונות הגזעית שלנו וצייתה למפלגה. עשיתי מה שיכולתי. לו פרשתי, החקיקה שלה הייתה הרבה יותר מפלצתית. יום אחד היהודים יצרכו להודות לי על מה שעשיתי למענם.

האוזנר מודע לחשיבות תפקידה של מערכת המשפט בשמירה על זכויות אדם ובסצנה 25 הוא אומר:

האוזנר: ...אנחנו כמובן לא נוותר. אם לא נחקור את גלובקה במשפט הזה, נחקור אותו במשפט הבא, או בנה שאחריו. עד שיום אחד הוא יהיה נאשם, וייענש. משפטנים צריכים לדעת שהם נועדו להגן על זכויות אדם. לא להפר אותן.

בסצנה 32 הוא מרחיב לגבי חשיבות השמירה על זכויות אדם בציוויליזציה האנושית:

האזנר: ...מיום עלייתו של היטלר לשלטון, בעלות הברית ראו בגזרות נגד היהודים עניין גרמני פנימי, ולכן הן לא התערבו, ולכן הגזרות האלה הפכו מהר מאד להשמדה. העולם חייב להבין שפגיעה בזכויות אדם היא לא עניין פנימי. שהוא חייב להיחלץ לעזרת כל מיעוט נרדף בכל מדינה. זאת המסקנה הכי חשובה של המשפט הזה.

אני מקווה שהצופים במחזה יסכימו איתו.

מקורות

אריסטו (1977) פואטיקה, תרגמה שרה הלפרין. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת בר אילן.

ארנדט חנה (2007) אייכמן בירושלים, דו"ח על הבנאליות של הרוע. תל אביב: הוצאת בבל.

באואר יהודה (2001) "יהודים למכירה?" ירושלים: הוצאת יד ושם.

הרמן אורה (2017) הכבשן והכור, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

לרנר מוטי (2011) לשיטתו של צ'קוב. תל אביב: מכון מופ"ת.

לרנר מוטי (2015) תכלית המחזאי. תל אביב: מכון מופ"ת.

Lerner, M (2020) The playwright and the historian: Contradicting and complementing each other Int J Appl Psychoanal Studies. 2020;1–7.

Lerner, M (2014) According to Chekhov, Thoughts about the writing of Uncle Vanya. South Gate, CA NoPassport Press.

Lerner, M. (2014). The playwright's purpose. South Gate, CA: NoPassport Press.

Lerner, M. (1996). Kastner in Israeli Holocaust Drama, New York: Syracuse University Press.

Lerner, M. (2020) Eichmann Trial, unpublished

Lerner, M (1994). The Kastner Trial, 3 episodes drama, Israeli Broadcasting Authority Jerusalem, Israel.

Stangneth Bettina (2015) Eichmann Before Jerusalem, Vintage Press, CA.